

<https://doi.org/10.62837/2024.11.29>

**TAMİLLA HÜSEYN QIZI ƏMİROVA
KÖNÜL GÖYÜŞ QIZI AĞAYEVA**

ADU

Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı.

Email aqayevak@yahoo.com

TƏNQİDİ OXUNUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ключевые слова: критическое чтение, педагогическая деятельность, критическое мышление, задача образовательного процесса.

Keywords: critical reading, teaching activities, critical thinking, problem of education.

Ənənəvi akademik təhsil sistemi elmin müxtəlif sahələrinə aid çoxlu ədəbiyyatın oxunmasını nəzərdə tutur. Təcrübə göstərir ki, elmi mətnlərlə işləyərkən tələbələr bir sıra çətinliklərlə, o cümlədən əzbərləmə problemləri ilə üzləşirlər. Oxunan mətni başa düşmək və onu analiz etmək, mətndə təqdim olunan faktları və ideyaları, prinsipləri və nəzəriyyələri dərk etmək bir çox hallarda tələbələr üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Akademik şəraitdə tələbələr təkcə materialın sadə qavranılması və təkrar istehsalı üçün deyil, mətndə təqdim olunan məlumatların təhlili, sintezi, şərh və çevrilməsi məqsədi ilə oxuduqları üçün bir çox suallarla qarşılaşırlar. Fikrimizcə tələbələrdə tənqidi oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi haqqında danışmaq günümüzün actual problemlərindəndir. Bu problemə bağlı çoxsaylı yerli və xarici tədqiqatlar göstərir ki, tənqidi oxu bacarığı universitetdə tədris olunan fənnlərin mənimsəmə prosesində tələbələrin “mətnlə ünsiyyətinin” effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla mümkündür. Buna görə də tələbələrdə tənqidi oxu bacarıqlarının formalaşdırılması təhsil prosesinin aktual vəzifəsidir. Bu məqalədə biz universitet təhsilinin məqsədləri kontekstində tənqidi oxu fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək istədik.

Fikrimizcə, bu növ nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini başa düşmək müəllimə yüksək keyfiyyətli tədris kursları proqramları hazırlamağa kömək edəcək, bu da öz növbəsində tələbələrin təhsil proqramlarını mənimsəməsinin səmərəliliyini artırmağa kömək edəcəkdir.

Tənqidi oxu onun qavranılması və sonrakı təhlili baxımından xüsusi yanaşma tələb edən oxu növlərindən biridir. E.F.Karpiyeviç və T.I. Krasnova görə tənqidi oxu, “səbəblərlə təfərrüatlı tənqid, müəyyən prinsiplər üzrə müqayisə və təzad, məntiqi ziddiyyətlərin və fərziyyələrin təfərrüatlı ifadəsi, kontekstdə həssaslıq və öz nəticələrini düzəltmək istəyini” ehtiva edir” [1, s.30]. Müəlliflərin fikrincə, tənqidi oxu fəaliyyətinin əsasında məhz bu hərəkətlər dayanır, mətni tam və dəqiq dərk

etmədən, müəllif üslubunu, müəllifin niyyətini və mövqeyini anlamadan, ədəbi texnikanı və xüsusiyyətlərini bilmədən bu prosesin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Göründüyü kimi, tənqidi oxu məzmunu və lingvistik formanı təhlil etmək, faktları ayırd etmək üçün inkişaf etmiş bir bacarığı nəzərdə tutur. Tənqidi oxuda oxunan mətnədən kənara çıxmağı və kontekstdə mətnlə diqqətlə işləməyi nəzərdə tutur. Təcrübə göstərir ki, tələbələr çox vaxt mətnlə işləyərkən yuxarıda göstərilən bu prosesləri yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, mətni tam və dəqiq dərk etmədən oxunan materialın təhlili və qiymətləndirilməsi qeyri-mümkündür, bu da öz növbəsində mətnin məzmununun konseptual və əsas biliklərlə əlaqələndirilməsi əsasında formalaşır. Tədqiqatçıların fikrincə, “tənqidi” oxunu “qeyri-tənqidi” oxudan fərqləndirən cəhət əsaslı qiymətləndirmənin olmasıdır [2, s.31-45].

Faktların həqiqi qavranılması, ilk növbədə, konkret hadisəyə fərdi baxışdır. Tənqidi oxu zamanı tələbə mətnin məzmununu müəyyən etməklə yanaşı, funksional aspektlərə - misallar təqdim edib-etməməsi, hansısa hisslərin yaranması və ya əvvəlki baxışlara zidd olub-olmamasına da nəzər salmalıdır. Tənqidi oxu zamanı tələbənin oxu prosesi zamanı aşağıdakı problemləri həll etməsi xüsusilə vacibdir:

- mətnin məqsədini və müəllifin məqsədlərini müəyyən etmək;
- mətnin hansı auditoriya üçün yazıldığını müəyyən etmək;
- müəllif üslubunun mətnin qavranılmasına necə təsir etdiyini müəyyən etmək;
- mətn müəllifinin subyektiv fikrini ifadə edən “anları” müəyyənləşdirmək.

Araşdırmalara görə, tənqidi oxu fəaliyyəti dörd ardıcıl mərhələdən ibarət olan prosesdir: baxış, analiz, oxu, qiymətləndirmə [3, s.11-43]. Baxış mərhələsində janr, mətn adı, illüstrasiyalar, diaqramlar və s. təhlil edilir. Bu mərhələdə tələbə aşağıdakı suallara cavab tapmalıdır:

- müəllif hansı mübahisəli konsepsiyadan yazır?
- bu məsələdə müəllifin mövqeyi necədir?
- bu kitabın və ya məqalənin əsas bölmələri (alt mövzuları) hansılardır?
- müəllif öz fikrini dəstəkləmək üçün hansı faktları təklif edir?

İkinci mərhələdə qavrayış əsasında mətn qavranılır. Tələbə öz fikirlərini müəllifdən ayrı şəkildə araşdırmalıdır. Həmçinin müəllifin lehinə və ya onun əleyhinə olan mühakimələrin obyektivliyini müəyyənləşdirmək və mətnin mahiyyətini anlamağa çalışmaq lazımdır. Çox vaxt tələbə əvvəllər düşünmədiyi məlumatı alır və bu fakt anlama mərhələsini bir qədər mürəkkəbləşdirir, çünki oxucu fərqi nə varmadan müəllifin fikrini qəbul edə bilər. Bu mərhələdə materialı onun tərkib hissələrinə təsnif etmək və bölmək, müxtəlif strukturların və sistemlərin təşkili prinsiplərini, habelə ayrı-ayrı komponentlər arasında əlaqələri qurmaq üçün tədbirlər görmək lazımdır. Təhlil proseduru konkret faktı vahid rəydən ayırmağa imkan verir, müəllifin qeyd etdiyi fikirlər (səbəb, nəticə, məqsəd, vasitə, təsir, üsul və s.) arasındakı əlaqələri müəyyən etməyə kömək edir ki, tələbələr daha sonra düzgün

nəticə çıxara bilsinlər. Bu mərhələdə tələbələr müəllifin ümumi niyyəti, mətnin inkişafının məntiqi və təklif olunan faktların təbiəti haqqında təsəvvür formalaşdırırlar.

Son mərhələdə - qiymətləndirmə mərhələsində - tələbə mətndə hər hansı aydın olmayan və ya birmənalı olmayan anlayışların olması ilə bağlı suallar verir. Bu zaman hansı mənanın nəzərdə tutulduğunu tələbənin özü müəyyən etməsi vacibdir; verilmiş faktların bu mövzuya aid olub-olmaması; müəllifin faktlarla bağlı qənaətinin əsaslı olub-olmaması və bu mövzuda başqa müəlliflərin başqa fikirləri varmı və s. Fikrimizcə, mətnə annotasiya etmək bacarığı onun effektiv ardıcılığı üçün son dərəcə faydalı olardı. Oxu prosesi zamanı annotasiya verməklə tələbə mətnin ən vacib məqamlarını, şübhə və suallar doğuran məqamları, razılaştığı və ya razılaşmadığı faktları qeyd edə bilər. Bu mərhələnin effektivliyi sualların keyfiyyətindən də asılıdır. Fikrimizcə, tənqidi oxu üçün başlıca amil xüsusilə, kifayət qədər güclü vasitə növü hesab oluna bilən sualların qurulması yollarıdır. Məsələn, bunlar konteksti aşkar etməyə yönəlmiş və sonrakı qiymətləndirməyə yönəlmiş suallar ola bilər. Nümunələrə aşağıdakı xarakterli suallar daxildir:

- müəllifin gəldiyi nəticəni aşkara çıxarmaq üçün mətnə müəllif tərəfindən ifadə olunmayan hansı dəyərləri qəbul etməliyi?

- müəllifin gəldiyi nəticəni anlamaq üçün təsvirlər şəklində ifadə olunan hansı fərziyyələrlə razılaşmaq lazımdır?

- bizdən anlama ilə bağlı hansı faktları qəbul etməyi tələb edirlər?

- Deyilməyən nə qalır? və s.

Quruluşunun xüsusiyyətlərinə görə tənqidi oxu prosesi tənqidi təfəkkür kimi bir anlayışla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, tənqidi təfəkkür mühakimələrin sorğulandığı, arqumentlərin araşdırıldığı və təkrar yoxlanıldığı, öz nəticələrinin formalaşdırıldığı, baxışların və inancların təsdiq edildiyi və qərarların qəbul edildiyi məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir. Tənqidi düşüncə tənqidi oxunun əsasını təşkil edir, onsuz kommunikativ mənanın dərinədən dərk edilməsi mümkün deyil. Başqa sözlə, tənqidi təfəkkür müşahidə, təcrübə, əsaslandırma yolu ilə əldə edilən məlumatın fəal dərk edilməsinə, tətbiqinə, ümumiləşdirilməsinə, təhlilinə və qiymətləndirilməsinə yönəlmiş intellektual prosesdir (Lerner, A. N. Luk, A. M. Matyushkin, M. I. Maxmutov, S. O. Rubinshein, D. Halpern, D. Kluster, D. Dewey). Üstəlik, “tənqidi” anlayışına “tənqid” anlayışı ilə sinonimi olmayan qiymətləndirici komponent də daxildir. D.Halpernə görə, tənqidi təfəkkür müstəqillik, motivasiya, arqumentasiya, əks etdirmə, əsaslı bilik, təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə kimi aspektlərlə sıx bağlıdır [4, s.3-8].

Buna görə də tənqidi təfəkkür ayrıca bir bacarıq deyil, tələbənin təhsil fəaliyyəti prosesində tədricən formalaşan bir çox bacarıq və bacarıqların məcmusudur. Tələbələr sinifdə passiv dinləyici olmasalar, daha tez formalaşır, lakin məlumatları daim fəal şəkildə öyrənirlər, öyrəndiklərini öz praktiki təcrübələri ilə

əlaqələndirirlər, əldə etdikləri bilikləri bu sahədə və digər bilik sahələri üzrə digər işlərlə müqayisə edirlər və ya, başqa sözlə, müstəqil şəkildə fənn daxili və fənlərarası əlaqə yaratmaq qabiliyyətinə malik olurlar.

Tənqidi oxu fəaliyyətinin qısa təhlili bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir. Birincisi, tənqidi oxu mürəkkəb intellektual prosesdir, onun mühüm və zəruri komponentləri tələbələrin ümumi bilikləri, o cümlədən dünya və əvvəlki təcrübə haqqında ümumi biliklərdir; oxunan mətnin mövzu məzmununu başa düşməyi və kateqoriya-konseptual lüğətin mənimsənilməsini nəzərdə tutan geniş konseptual bilik; müvafiq dilin lüğət və sintaksisinə yiyələnmək. İkincisi, tənqidi oxu fəaliyyəti tələbənin səmərəli təhsil və gələcək peşə fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün zəruri olan xüsusi bacarıq və bacarıqların məcmusudur. Üçüncü, tənqidi oxu, digər oxu növləri kimi, xüsusi olaraq öyrədilməlidir. Metodoloji baxımdan yuxarıda deyilənlərin hamısı belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, ali təhsil müəssisəsində öz kursunun təşkilinə və məzmununa cavabdeh olan müəllim daim mətnlə tələbə arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq, müəllimin fəaliyyətinin mətnlə işləmək üçün metodik dəstəyin işlənilib hazırlanması, mətnlə işləməyin effektiv yollarının (metod və ya üsullarının) seçilməsi, oxumaq üçün mətnlərin adekvat seçilməsi, oxu fəaliyyətinin digərləri ilə integrasiyasının təmin edilməsi kimi aspektləri işlənilib hazırlanmalıdır. Bütün bunlar ali təhsil proqramlarının məqsədləri kontekstində son dərəcə vacib bir bacarıq olan tələbələrdə tənqidi oxu bacarıqlarının inkişafına kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Е. Ф. Карпиевич, Т.И. Краснова – Задачи и способы организации работы с текстом (на основе таксономии Б. Блума). // Стратегии академического чтения и письма. Серия «Современные технологии университетского образования». Выпуск 5. Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Мн.: Пропилей, 2007. – 140 с.
2. С. Wallace – Reading. – Oxford University Press, 1992. – 161 p.
3. К. Конрад – Обращение с текстом: основы и примеры обучающих стратегий (реферат). // Стратегии академического чтения и письма. Серия «Современные технологии университетского образования». Выпуск 5. Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Мн.: Пропилей, 2007. – 140 с.
4. Д. Халперн – Психология критического мышления. – СПб., 2000. – 125 с.

**Tamilla Əmirova
Könül Ağayeva**

Xülasə

Tənqidi oxunun xarakterik xüsusiyyətləri

Məqalədə tənqidi mütaliə mürəkkəb intellektual proses kimi təqdim olunur. Tənqidi oxunun mühüm və zəruri komponentləri tələbələrin ümumi bilikləri, o cümlədən dünyagörüşü və əvvəlki təcrübələri, oxunan mətnin məzmununun başa düşülməsi və müvafiq dilin lüğəti və sintaksisi haqqında konseptual bilikləri nəzərdə tutur.

Tələbələrdə tənqidi oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi haqqında danışmaq günümüzün actual problemlərindəndir. Bu problemə bağlı çoxsaylı yerli və xarici tədqiqatlar göstərir ki, tənqidi oxu bacarığı universitetdə tədris olunan fənnlərin mənimsəmə prosesində tələbələrin “mətnlə ünsiyyətinin” effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Buna görə də tələbələrdə tənqidi oxu bacarıqlarının formalaşdırılması təhsil prosesinin aktual vəzifəsidir. Bu məqalədə biz universitet təhsilinin məqsədləri kontekstində tənqidi oxu fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək istərdik.

**TAMILLA AMIROVA
KONUL AQAYEVA**

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ КРИТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ

В статье представлено критическое чтение, как сложный интеллектуальный процесс, важными и необходимыми составляющими которого являются имеющиеся у студентов фоновые знания, включающие общие знания о мире и предыдущий опыт; развернутые концептуальные знания, предполагающие понимание предметного содержания читаемого текста и владение категориально - понятийным словарем; владение лексикой и синтаксисом соответствующего языка.

Разговор о необходимости развития у учащихся навыков критического чтения является одной из актуальных проблем современности. Многочисленные отечественные и зарубежные исследования по данной проблеме показывают, что навыки критического чтения позволяют существенно повысить эффективность «общения с текстом» студентов в процессе освоения предметов, преподаваемых в вузе. Поэтому формирование у учащихся навыков критического чтения является актуальной задачей образовательного процесса. В данной статье нам хотелось бы рассмотреть особенности критической читательской деятельности в контексте целей университетского образования.

**TAMILLA AMIROVA
KONUL AGHAYEVA**

SUMMARY

CHARACTERISTIC FEATURES OF CRITICAL READING

The article presents critical reading as a complex intellectual process, the important and necessary components of which are general knowledge of students as well as general knowledge of the world and previous experiences; expanded conceptual knowledge, to understand the subject content of the text and mastering the conceptual vocabulary; knowledge of the vocabulary and syntax of the relevant language.

Talking about the need to develop critical reading skills in students is one of the actual problems of today. Numerous local and foreign studies on this problem show that critical reading skills can significantly increase the effectiveness of students' "communication with the text" in the process of mastering the subjects taught at the university. Therefore, the formation of critical reading skills in students is an urgent task of the educational process. In this article, we would like to consider the characteristics of critical reading activities in the context of the goals of university education.

Rəyçi: dos.Vəfa Əliyeva